

XIV

Het commerciële bankwezen in Nederland in de twintigste eeuw – Een historiografisch overzicht

JOHAN A. VAN DER LUGT¹

1. Inleiding

De laatste jaren zien steeds meer bankhistorische publicaties, waaronder gedenkboeken, het licht. Veel van deze gedenkboeken zijn geschreven door historici die hun sporen hebben verdiend in de bedrijfsgeschiedenis. Lange tijd echter is bankhistorisch onderzoek gebaseerd op wetenschappelijke gronden geen gemeengoed geweest in ons land. Er is ten aanzien van het Nederlandse bankwezen “niet echt sprake van een sterke traditie van bedrijfsgeschiedschrijving” en “het niveau is behoudens enige uitschieters laag”, zo oordeelde De Vries in 1974.² Dit enkele uitzonderingen daargelaten, met name beschrijvingen van de geschiedenis van het coöperatieve bankwezen en van de Nederlandsche Bank (DNB). Gaandeweg heeft de bestudering van bankgeschiedenis een professionalisering in de breedte ondergaan. Zo stimuleerde het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief (NEHA) in 1986 de bancaire geschiedschrijving door de uitgave van een overzicht van archiefbewaarplaatsen en gedenkliteratuur.³ Actualisering ten aanzien van de

1 Deze bijdrage is op persoonlijke titel geschreven. Dank gaat uit naar de redactie en naar Ton de Graaf (ABN AMRO) voor het waardevolle commentaar. Vanzelfsprekend berust iedere verantwoordelijkheid bij de auteur persoonlijk.

2 Joh. de Vries, ‘De stand der bedrijfsgeschiedenis in Nederland’, *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 37ste deel (NEHA: ‘s-Gravenhage, 1974), 1-22, 20-21.

3 J.L.J.M. van Gerwen, *Bronnenoverzicht voor de bestudering van het Nederlandse bankwezen in de 19e en 20e eeuw* (Amsterdam: NEHA, 1986). Gedenkliteratuur: P. Dehing en C. Seegers (samenst.), *Katalogus van gedenkboeken – De kollektie gedenkboeken van ondernemingen en organisaties in de Economisch-Historische Bibliotheek* (Amsterdam: NEHA, 1988), 237-246 en 267-271; A. Kramer (samenst.), *Bibliografie voor de bedrijfsgeschiedenis* (Rotterdam: Centrum voor Bedrijfsgeschiedenis, 1993), 271-293.

archieven verschenen in 1992 en 1998 in de NEHA-reeks 'Historische Bedrijfsarchieven'.⁴

Binnen het bankwezen zelf begon men de eigen geschiedenis ook steeds serieuzer te nemen. Het Nederlands Instituut voor het Bank- en Effectenbedrijf (NIBE), opgericht in 1968, stelt zich in algemene zin ten doel de kennis van het bank- en effectenbedrijf te bevorderen. De studie naar het rijke verleden van het bankbedrijf wordt onder meer gestimuleerd met een speciale Bankhistorische Reeks. Een ander interbancair initiatief is de oprichting van de *European Association for Banking History* (EABH) in 1990, een forum voor onderzoek in bankgeschiedenis. Deze organisatie streeft ernaar de dialoog tussen Europese bankiers, wetenschappers en archivariissen te bevorderen. Eén van de eerste initiatieven was de publicatie van een handboek voor de Europese bankgeschiedenis.⁵ Op individueel bankniveau besloot de ABN AMRO in 1992, korte tijd na de fusie, tot de oprichting van een Stichting ABN AMRO Historisch Archief. Eén van de taken is het beheren en bewaren van de archieven van de bank en al haar voorgangers. Het verleden – dat teruggaat tot de Nederlandsche Handel-Maatschappij van 1824 – wordt gekoesterd "omdat wij de historie van onze bank beschouwen als het fundament van heden en toekomst", aldus de Raad van Bestuur.⁶

In deze bijdrage wordt op de eerste plaats een vergelijkend overzicht gegeven van de belangrijkste bankhistorische literatuur voor Nederland in de twintigste eeuw betreffende het particuliere bedrijf. Een dergelijke studie is nog niet eerder ondernomen, zo meent ook Winkelman wanneer zij opmerkt dat "de tijd rijp is voor een kritische bibliografie over de Nederlandsche bankgeschiedenis".⁷ Voor de historiografie van de Nederlandsche Bank wordt verwezen naar andere bronnen.⁸ Banken hoofdzakelijk actief in de voormalige Nederlandse overzeese ge-

4 *Historische Bedrijfsarchieven: Bankwezen – Een geschiedenis en bronnenoverzicht* (Amsterdam: NEHA, 1992) en H.J.M. Winkelman en T. de Graaf (samenst.), *Historische Bedrijfsarchieven: Bancair-Historische Gids – Archievenoverzicht 1998* (Amsterdam: NEHA, 1998).

5 M. Pohl en S. Freitag (red.), *Handbook on the History of European Banks* (Leicester: EABH, 1994). Hierin is een bijdrage opgenomen van Joh. de Vries, 'The Netherlands financial empire', 719-730.

6 Zie de brochure *ABN AMRO – De historie* (Amsterdam: ABN AMRO Historisch Archief, 1993) waarin een overzicht wordt gegeven van de geschiedenis van de veertien rechtsvoorgangers van de bank. Tevens maakt men de omissie ten aanzien van De Twentsche Bank goed door de uitgave van het boekje *Van Katoentjes tot Persoonlijke Lening. Geschiedenis van De Twentsche Bank 1861-1864* (Amsterdam: ABN AMRO Historisch Archief, 1996).

7 H.J.M. Winkelman, 'MeesPierson: 275 jaar traditie en vernieuwing' (boekbespreking), *Bank- en Effectenbedrijf*, september 1998, noot 1.

8 W.C. Boeschoten, *Some aspects of the historiography and history of the Nederlandsche Bank – prepared for the Conference on the History of Central Banks* (Amsterdam,

biedsdelen worden buiten beschouwing gelaten.⁹ Hetzelfde geldt voor de hypotheekbanken.¹⁰ Ten aanzien van de spaarbanksector zal blijken dat er nog maar weinig studies zijn verschenen over de ontwikkeling in de twintigste eeuw. Behalve een bespreking van gedenkboeken komen ook andere publicaties zoals monografieën, dissertaties, overzichtsstudies en ego-studies aan bod. Dit ter beantwoording van de vraag of de bestaande (in boekvorm verschenen) publicaties een evenwichtig beeld van het bankwezen in de twintigste eeuw vormen, of dat bepaalde (groepen) banken zijn onderbelicht. Een ander aspect dat aan de orde komt is de verwetenschappelijking van het bancaire gedenk-/jubileumboek. De vraag hierbij is of er wetenschappelijke criteria kunnen worden toegepast op de gepubliceerde bankgeschiedenissen, en zo ja welke. De wijze van totstandkomen speelt hierbij een belangrijke rol.

Alvorens de bankhistorische literatuur over de twintigste eeuw aan een beschouwing te onderwerpen, volgt eerst een beknopte beschrijving van de structurele ontwikkeling van de sector. Hierdoor wordt een comparatief beeld verkregen van de veranderingen op bedrijfstak- en op ondernemingsniveau. Een dergelijk inzicht is noodzakelijk indien men de (gedenk)literatuur in een breder kader wil plaatsen. Vanwege de aard van dit artikel zal slechts op hoofdlijnen worden ingegaan.

1987). De geschiedenis van de Bank is uitgebreid geboekstaafd door A.M. de Jong, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank 1814-1914*, vier delen in vijf banden (Amsterdam, 1967). De eerste drie delen over de periode 1814-1864 verschenen al eerder in 1930 en gingen in 1967 opnieuw ter perse. Opvolger is Joh. de Vries, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank van 1914-1948*. Deel 1: Visserings tijdvak 1914-1931 (Amsterdam: NIBE-Bankhistorische reeks, 1989), Deel 2: Trips tijdvak 1931-1948 onderbroken door de Tweede Wereldoorlog (Amsterdam: NIBE-Bankhistorische reeks, 1994). Zie verder het afscheidscollege van professor De Vries als hoogleraar economische geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant: Joh. de Vries, *De Nederlandsche Bank-geschiedenis nader beschouwd* (Leiden, 1992).

9 Voor de (deels) twintigste eeuwse bankgeschiedenis van Nederlandse banken in Nederlands-Indië en Suriname kan men raadplegen: *Nederlandsch Indische Handelsbank Amsterdam 1863 – 14 juli – 1913* (Amsterdam, 1913). Over de Javasche Bank: L. de Bree, *Gedenkboek van de Javasche Bank 1828 – 24 januari – 1928*, twee delen (1928). De Bree heeft in opdracht van president en directeuren een omvangrijk boekwerk nagelaten met een totale omvang van 1198 pagina's! De geschiedenis wordt vrij uitgebreid weergegeven tot 1906. Een veel geringere omvang heeft het boekwerkje *De Surinaamsche Bank N.V. Paramaribo 1865 – 19 januari – 1965* (1965).

10 Ter algemene introductie tot het hypotheekbedrijf zie J. van der Woud, *De hypotheekbank: haar wezen en hare waarde* (Amsterdam, 1947) en J.R. Voûte, *Hypotheekbanken vroeger en nu* (NIBE: Amsterdam, 1989). De historie staat onder meer beschreven in studies als: *Vijftig jaren 1882 – 14 juli – 1932: een overzicht van de geschiedenis van de n.v. Utrechtsche Hypotheekbank* (Utrecht, 1932); L.J. van Coeverden (samenst.), *Van zilveren daken*: (samengesteld op verzoek van de directie van de Westlandsche Hypotheekbank bij

2. Ontwikkeling van het Nederlandse bankwezen in de twintigste eeuw¹¹

Tot omstreeks het laatste decennium van de negentiende eeuw stond het (commerciële) bankwezen nog in de kinderschoenen. Het had nog een sterk lokaal karakter, de kapitalisatiegraad was laag¹² – met name van de provinciale banken -, en het filiaalbedrijf was weinig ontwikkeld.¹³ Al met al was het bankbedrijf een passieve sector; zij droeg maar in beperkte mate bij aan de groei van de Nederlandse economie. Vanaf ongeveer 1900 namen de handelsbanken – gestructureerd in de juridische vorm van de naamloze vennootschap – in omvang toe. Er voltrok zich bovendien een omvangrijk concentratieproces. Het beginpunt van deze beweging wordt door sommigen gesteld op het jaar 1911 vanwege het fusiebesluit van de Rotterdamsche Bank en de Deposito- en Administratie-Bank (1900) om de Rotterdamsche Bankvereniging (Robaver) te vormen. Deze krachtenbundeling werd beschouwd als dé impuls tot een herschikking van het bankenlandschap. De achterliggende motivatie was onder meer “het besef dat het gestadig in ontwikkeling voortgaande Rotterdam behoefte had aan een krachtig geldinstituut”.¹⁴ De Rotterdamsche Bank was gespecialiseerd in de kredietverlening aan het bedrijfsleven en de Deposito- en Administratie-Bank in effectenzaken. In hetzelfde jaar verschaftte de nieuwe bank zich toegang tot de Amsterdamse effectenbeurs door de overname van de Amsterdamse effectenfirma Determeyer, Weslingh en Zoon. Twee

gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de bank) ('s-Gravenhage, 1968); J. de Wilde, 'Een eeuw financiering van onroerend goed', in: G. Bolle en C.A. Snepvangers, *Spiegel van onroerend goed – Verhandeling over een aantal onderwerpen het onroerend goed betreffende, geschreven en gebundeld ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de makelaarsvereniging te Amsterdam* (Deventer, 1977), 147-168; en J.L. Bouma en H. Visser, *75 jaar Nederlandse vereniging van hypotheekbanken* (Nijmegen, 1981).

11 Zie ook W.M. Westerman, 'Het Nederlandsche bankwezen in de laatste vijf en twintig jaren', in: W.G. de Bas (red.), *Gedenkboek 1898-1923; uitgegeven ter gelegenheid van het zilveren regeeringsfeest van hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden, op 6 september 1923* (Voorschoten, 1923) 477-486. Verder: J. Barendregt en H. Visser, 'Towards a new maturity, 1940-1990', in: M. 't Hart, J. Jonker en J.L. van Zanden (red.), *A financial history of The Netherlands* (Cambridge, 1997); en G.J.M. Vlak, 'Structuurveranderingen in het Nederlandse bankwezen sinds 1960', in: J.H. Koning, G.P.L. van Roij en J.J. Sijben (red.), *Zicht op Bancaire en Monetaire Wereld – Opstellen aangeboden aan prof.dr. H.W.J. Bosman ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum op 1 maart 1984 als hoogleraar in het geld-, krediet- en bankwezen aan de Katholieke Hogeschool Tilburg* (Leiden, 1984), 97-116.

12 De omvang en samenstelling van het (eigen) vermogen.

13 H.M. Hirschfeld, *Nieuwe stroomingen in het Nederlandsche bankwezen* (Roermond, 1925), 10.

14 *Gedenkschrift Rotterdamsche Bank thans Rotterdamsche Bankvereniging 1863-1913* (Rotterdam, 1914).

jaar later, in 1913, volgde de overname van Labouchere Oyens & Co's Bank. Hierdoor klom de Robaver op van vierde tot eerste van de 'Grote Vijf'. In volgorde van grootte, gemeten naar balanstotaal, gaat het om: de Amsterdamsche Bank (1871), de Twentse Bankvereniging (1861) – vanaf 1917 kortweg De Twentse Bank, de Nederlandsche Handel-Maatschappij (1824) en de Incasso-Bank (1891). De Rotterdamsche Bankvereniging, nu de grootste en zwaarst gekapitaliseerde bank van Nederland, acquireerde vele lokale banken. President-directeur Willem Westerman (1864-1935) stond vanwege zijn expansie- en acquisitiebeleid dan ook bekend als 'Willem de Veroveraar'.¹⁵

De vier andere grootbanken – deze term werd na de fusies rond 1911 gebezigd ter aanduiding van grote, zwaar gekapitaliseerde handelsbanken – lieten zich niet onbetuigd. Zo nam de Twentse Bankvereniging in dezelfde periode de Wissel- en Effectenbank over. De binnenlandse bancaire activiteiten van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) namen toe als gevolg van de samenwerkings-overeenkomst met de Geldersche Credietvereniging, welke in 1916 zijn beslag kreeg.¹⁶ Vervolgens ging in 1918 het kassiershuis Jan Havelaar & Zoon over naar de NHM. In de jaren 1910 werden er ook er nieuwe banken opgericht, zoals de Coöperatieve Zuivelbank in Friesland (1913). De Utrechtse Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Bank stond achter de plannen en verstreekte een relatief hoge kredietlimiet.¹⁷ In 1921 ging ook de Rotterdamse kassiersfirma van de Gebroeders Chabot op in de NHM. Na deze algemene expansie- en concentratieperiode volgde een periode van consolidatie. Opvallend is dat de Amsterdamsche Bank in veel mindere mate deelnam aan het overnameproces van provinciale bankiershuizen. Een belangrijke oorzaak voor de bankfusies lag in de industrialisatie die duidelijk vorm begon te krijgen en de daaruit voorkomende schaalvergroting in het bedrijfsleven. Een aantal zelfstandige provinciale bankiers en kassiers was niet meer in staat zelfstandig aan deze groeiende kredietbehoeften te voldoen. Zij werden overgenomen door de grootbanken die streefden naar een groter aantal vestigingen (bijkantoren) om zodoende het hele land te kunnen bestrijken (opzetten van een filialenstelsel).

Het is niet onomstreden het jaar 1911 aan te wijzen als beginpunt van 'de' concentratie in het Nederlandse bankwezen. Deze kwalificatie stamt van Eisfeld in navolging van de ontwikkelingen in het Duitse bankwezen.¹⁸ Ook W.M. Wester-

15 Joh. de Vries, 'Het Nederlandse financiële imperium – Schets van de geschiedenis van het Nederlandse bankwezen', in: *Historische Bedrijfsarchieven: Bankwezen – Een geschiedenis en bronnenoverzicht* (Amsterdam: NEHA, 1992), 13-56, 35.

16 Dit resulteerde in 1936 in een volledige fusie tussen de twee instellingen.

17 Vanaf 1963 zou de Coöperatieve Zuivelbank los komen te staan van de raiffeisenorganisatie. Naamswijziging in 1969 in Coöperatieve Vereniging Friesland Bank, kortweg Friesland Bank.

18 C. Eisfeld, *Das Niederländische Bankwesen* (twee delen) (Den Haag, 1916).

Afbeelding 1. *De cliëntenhal van de Rotterdamsche Bankvereniging, Amsterdam 1921.*

Collectie ABN AMRO Historisch Archief

man nam deze voorstelling van zaken over. Toch was er op dat moment geen sprake van een algehele concentratiebeweging. De Rotterdamsche Bank was sterk achterop geraakt ten opzichte van de Twentsche Bankvereniging en de Amsterdamse Bank. Dit deed de bank besluiten tot een spectaculaire inhaalslag. De coup kwam geheel onverwachts en baarde groot opzien. Uit de latere analyse van Kymmell blijkt dat zowel 1900, 1910 als 1928 zijn aan te merken als beginpunt. Er worden twee concentratiegolven onderkend: de eerste welke optrad tussen 1900 en 1914 en de tweede welke begon in 1928/1929.¹⁹ Gemeten in aantal banken is de concentratie in Nederland pas begonnen in 1929 en niet in 1911. Vóór die tijd is het aantal banken, alsook de sector als geheel, alleen maar gegroeid. Deze bijdrage onderschrijft de opvatting van Kymmell.

19 J. Kymmell, *Geschiedenis van de Algemene Banken in Nederland 1860-1914* (Amsterdam: NIBE-Bankhistorische reeks, 1992), deel II-A, 93-105.

Van overheidswege werd in 1918 een Postcheque- en Girodienst (PCGD) opgericht ter bevordering van het giroverkeer. Hier was een lange periode van voorbereiding aan vooraf gegaan. Daarnaast bestond het in 1917 in bedrijf gestelde Girokantoor der Gemeente Amsterdam. Een ander initiatief waar de overheid bij betrokken was, betrof de oprichting van de Nederlandsche Middenstandsbank (NMB). Deze vormde een samenbundeling van drie groepen van verzuilde middenstandsbanken. De Hanzebanken waren opgericht in 1908 met steun van rooms-katholieke geestelijken. Daarnaast opereerden de Boazbanken, opgericht op protestants-christelijke grondslag. De feitelijke voorloper van de NMB was echter de neutrale Algemeene Centrale, opgericht in 1914.

Als gevolg van de financiële depressie in de eerste helft van de jaren twintig, vooral ingegeven door de economische crisis in Duitsland, kwamen vele banken in de problemen. Talrijke kleinere, veelal provinciale, bankfirma's konden de bankcrisis niet alleen te boven komen en lieten zich door één van de handelsbanken overnemen. Ook de grote Rotterdamsche Bankvereeniging wankelde vanwege omvangrijke debiteurenverliezen en een verlies bij haar Bank voor Indië. Er was teveel krediet verleend zonder voldoende reserves aan te leggen. Dankzij een bijzondere staatsgarantie en reddingsactie – De Nederlandsche Bank kocht massaal aandelen in om de koers te steunen – bleef men op de been.²⁰ Hierna werden alle deelnemingen in banken met buitenlandse vestigingen afgestoten. Westerman, van 1910 tot 1924 president-directeur, moest het veld ruimen. Er is, zo moet achteraf worden geconcludeerd, duidelijk nog een algemeen gebrek aan deskundigheid en ervaring, met name in het provinciale bankbedrijf. Gaandeweg verdween het provinciale bankbedrijf van het toneel door een oprukkend handelsbankwezen. In aansluiting op deze consolidatietendens ontstond geleidelijk een bredere bancaire deskundigheid en ervaring in Nederland.

Voor na de Tweede Wereldoorlog hebben vervolgens weer een aantal belangrijke grote fusies plaatsgevonden ingegeven door een voortschrijdende economische groei en kapitaalvraag. Zo ging de Incasso-Bank in 1948 op in de Amsterdamsche Bank, waardoor het aantal grootbanken werd gereduceerd van vijf naar vier. De nieuwe combinatie was naar balanstotaal gemeten vergelijkbaar met de NHM en aanzienlijk groter dan de Rotterdamsche Bank of de Twentsche Bank. Voor het filialennet van de Amsterdamsche Bank betekende het een aanzienlijke uitbreiding. In 1952 verenigden de Amsterdamse kassiersbedrijven de Kas-Vereeniging, de Associatie-Cassa (1806) en de Rente-Cassa zich tot de Kas-Associatie. Ook De Twensche Bank deed een aantal grote overnames. In 1950 werd de Van Ranzow's Bank te Arnhem geacquireerd, twee jaar later gevolgd door de Brabantse bankinstelling Van Mierlo en Zoon. De personele unie tussen de kassiers- en commissionairsfirma's Pierson en Co. en Heldring & Pierson mondde in 1958 uit

20 Minister van Financiën Colijn gaf in 1924 opdracht aan De Nederlandsche Bank om de Robaver te hulp te schieten. Drie jaar later was de crisis bezworen.

Afbeelding 2. Een nieuwe vorm van dienstverlening in de jaren zestig, de 'drive-in-bank'.

Collectie Rabobank Nederland

in een volledige fusie onder de naam Pierson, Heldring & Pierson.²¹ Op het vlak van de regelgeving werd de toezichhoudende taak van DNB verankerd in de Bankwet van 1948. Met de inwerkingtreding van de Wet Toezicht Kredietwezen van 1952 werd het banken verboden deel te nemen in andere kredietinstellingen of te fuseren met andere ondernemingen of instellingen, tenzij DNB een verklaring van geen bezwaar verstrekke (het zogenaamde structuurbeleid).

In de jaren zestig lieten de handelsbanken zich steeds meer in met middellange financiering en het aantrekken van spaargelden van particulieren (met name het aanbieden van de termijnsparrekening) als tegenwicht. De particulier werd interessant voor de (handels)banken, dit mede ingegeven door een algemene welvaarts-

21 In 1942 hadden Pierson en Co., en Heldring & Pierson al een belangengemeenschap gesloten om elkaar in moeilijke tijden te steunen.

Afbeelding 3: In 1964 fuseert De Twentsche Bank met de Nederlandsche Handel-Maatschappij tot ABN.

Collectie ABN AMRO Historisch Archief, copyright D. Toussaint

groei (kredietvraag bedrijfsleven) en loonexplosie. Het begrip ‘retail banking’²² doet zijn intrede en maakt geleidelijk een einde aan de scherpe grenzen tussen de

22 Over het algemeen wordt hieronder zowel de bancaire (gestandaardiseerde) activiteiten gericht op particulieren als die gericht op het midden- en kleinbedrijf verstaan. De te prefereren term ‘consumer banking’ duidt louter de financiële dienstverlening aan de particuliere cliënt aan.

werkgebieden van handelsbanken, boerenleenbanken, spaarbanken en girodiensten. Men start de opbouw van een fijnmazig netwerk van vestigingen, het loonzakje wordt verruild voor salarisbetaling via de banken en de salarisrekeningen, gezinsrekeningen, girobetaalkaarten en betaalcheques doen hun intrede. De automatisering speelde hierin een belangrijke rol, omdat hierdoor een massale verwerking van gegevens en van het girale geldverkeer mogelijk werd. Zo werd in 1967 door de banken de Bankgirocentrale opgericht als gemeenschappelijk giraal verkeningscentrum.

Al met al droeg de diversificatie bij tot een concentratie- en fusieproces in het Nederlandse bankwezen. Daarnaast stelde de schaalvergroting in het bedrijfsleven hogere eisen aan het bankwezen. Qua grootte was de bancaire combinatie van Hope & Co. (1762) en R. Mees & Zoonen (1720), gevormd in 1962, nog van geringe betekenis. Het absolute sluitstuk was het jaar 1964, waarin twee voorheen ongekend grote handelsbanken ontstonden. De NHM en De Twentse Bank fuseerden tot Algemene Bank Nederland (ABN) en de Amsterdamsche Bank en Rotterdamsche Bank vormden de Amsterdam-Rotterdam Bank (Amro Bank).²³

Opmerkelijk is dat de Amsterdamsche Bank en de Rotterdamsche Bank reeds in 1939 waren begonnen met de fusiebesprekingen. De Tweede Wereldoorlog veranderde de situatie, waardoor uiteindelijk pas vijfentwintig jaar later de besprekingen weer werden hervat! Korte tijd na de tweede concentratiegolf werd de financiële wereld halverwege de jaren zestig opgeschrikt door de gang van zaken bij het bankiershuis Teixeira de Mattos. Deze bank had op omvangrijke schaal ongedekt krediet verstrekt en moest surséance van betaling aanvragen. Het leidde uiteindelijk tot een deconfiture.

Om de concurrentie met de grootbanken aan te kunnen moeten de kleinere banken hun bedrijf verbreden. Sommigen zochten vroeg of laat aansluiting bij een grootbank, daar de eigen kapitalisatiegraad veelal tekort schoot. In 1968 nam de ABN de Hollandsche Bank-Unie (HBU) over. Ook kwamen de Nederlandse Overzee Bank (1954) en Mees & Hope tot een fusie, Bank Mees & Hope (BMH). In 1975 werd vervolgens Pierson, Heldring & Pierson (PHP) opgenomen in de Amro Bank, terwijl de ABN Bank zich enkele maanden later ontfermde over BMH. In 1967 was de Utrechtse bankfirma Vlaer & Kol, welke zich had ontwikkeld tot een regionale algemene bank, nog toegetreden tot PHP. Ook in het middenstandsbankwezen fuseerde men. Zo acquireerde de NMB in 1966 de Verenigde Bank Bedrijven, inclusief de Crediet- en Effectenbank. In het landbouwkredietwezen vond in 1972 een belangrijke fusie plaats tussen de centrales van de Utrechtse Raiffeisenbank en de Eindhovense Boerenleenbank onder de combinatienaam Rabobank. In

23 De Rotterdamsche Bank had in 1960 nog de Nationale Handelsbank (tot 1950 Nederlandsch-Indische Handelsbank geheten) overgenomen. Deze integratie werd in 1964 voltooid.

1981 nam BMH nog één van de laatste zelfstandige provinciale banken, de Kingma's Bank, over.

De hypotheekbanken leden in het begin van de jaren tachtig ernstige verliezen vanwege een terugvallende onroerend goedmarkt. Hierop besloten de minister van Financiën en DNB het structuurbeleid te versoepelen. Er zou een verklaring van geen bezwaar worden afgegeven, wanneer bank- of verzekeringsinstellingen wilden deelnemen in hypotheekbanken ter versterking van de eigen vermogenspositie van die hypotheekbanken. Alleen de verzekeraars gingen hiertoe over. Aan het einde van de jaren tachtig brak een nieuwe ronde aan in het proces van branchevervaging. Banken, verzekeringsmaatschappijen en beleggingsinstellingen betraden in toenemende mate elkaars markt. Spaargeld stroomde weg naar beleggingen en verzekeringen, ten koste van de traditionele bankbesparingen. Dit had tot gevolg dat het structuurbeleid tussen banken en verzekeraars vrijwel volledig werd geliberaliseerd per 1 januari 1990. Banken en verzekeraars mogen onderling fuseren, zij het dat DNB nog altijd goedkeuring moet verlenen en dat beide activiteiten niet door één en dezelfde rechtspersoon mogen worden uitgeoefend. Een belangrijk motief hiervoor was het beleid gevoerd in andere Europese landen met het oog op de interne markt. De Nederlandse financiële sector moest hiermee in de pas lopen om haar concurrentiepositie op de thuismarkt te kunnen behouden. Geheel nieuwe machtsverhoudingen kwamen als gevolg hiervan tot stand. NMB en Postbank fuseerden in 1989. De geprivatiseerde Postbank was in 1986 ontstaan door een fusie van de Rijkspostspaarbank en de Postcheque- en Girodienst.²⁴ Vervolgens ging in 1990 de Verenigde Spaarbank samen met verzekeringsmaatschappij AMEV. De Rabobank acquireerde op haar beurt verzekeraar Interpolis en ging een strategische alliantie aan met vermogensbeheerder Robeco (in 1996 verwierf men de helft van de aandelen). Groot en verrassend nieuws was de aankondiging in 1990 van de Amro Bank en ABN Bank, dat zij een onderzoek startten naar de mogelijkheid van een fusie. In 1991 trad men officieel naar buiten als ABN AMRO. Uniek hieraan is dat hiermee historisch gezien de 'Grote Vijf' – de Nederlandsche Handel-Maatschappij, De Twentsche Bank, de Rotterdamsche Bank, de Amsterdamsche Bank en de Incasso-Bank – opgenomen zijn in één bankconcern. Ook de NMB Postbank zat niet stil en fuseerde in hetzelfde jaar met Nationale Nederlanden tot Internationale Nederlanden Groep. De andere Nederlandse bankverzekeraar, AMEV/VSB, en de Belgische verzekeraar AG vormden in 1991 de Fortis Groep. In hetzelfde jaar acquireerde een groep spaarbanken de Bank der Bondsspaarbanken waarop de SNS bank (Samenwerkende Nederlandse Spaarbanken) ontstond. Binnen ABN AMRO vond in 1993 een samensmelting plaats van de

24 Beide instellingen werkten sinds 1977 samen als Postgiro/Rijkspostspaarbank.

twee ‘merchant banken’²⁵ Bank Mees & Hope en Pierson, Heldring & Pierson tot MeesPierson; sinds 1997 maakt MeesPierson onderdeel uit van Fortis. Ook Credit Lyonnais Bank Nederland – de voortzetting van de in 1983 in de problemen geraakte Slavenburg’s Bank – kreeg een nieuwe eigenaar. De bank werd in 1995 overgenomen door de Belgische Generale Bank en omgedoopt tot Generale Bank Nederland. In 1998 ontstond vervolgens een spannende overnamestrijd rond de Generale Bank (de houdstermaatschappij). Fortis bracht als eerste een bod uit, hetgeen volkomen onverwachts door de ABN AMRO werd overtroffen. Uiteindelijk sprak het bestuur van de Generale Bank zich uit voor een overname door Fortis, waarmee de Generale Bank Nederland alsnog in handen kwam van Fortis.

In figuur 1 worden de belangrijkste structuurwijzigingen in het Nederlandse bankenlandschap in kaart gebracht.

Figuur 1. *Oprichtingen en concentraties in het Nederlandse particuliere bankwezen vanaf 1900*²⁶

- 1900 Deposito- en Administratiebank (fusie met de Rotterdamsche Bank in 1911)
- 1901 Groninger Bankvereniging Schortinghuis & Stikker (overname Groninger Bank door De Twentsche Bank in 1930)
- 1911 Rotterdamsche Bankvereniging (vanaf 1947 weer Rotterdamsche Bank geheten; fusie met de Amsterdamsche Bank in 1964)
- 1913 Coöperatieve Zuivelbank (vanaf 1969 Friesland Bank), Zuid-Nederlandse Handelsbank (in 1920 opgenomen in de Nationale Bankvereniging/Natobank)
- 1914 Hollandsche Bank voor Zuid-Amerika (in 1933 fusie tot Hollandsche Bank-Unie)
- 1916 Van Ranzow & Co.’s Bank (overname door De Twentse Bank in 1950), Staal & Co. (Staal Bankiers), oprichting Nationale Bankvereniging (gaat in 1929 op in de Rotterdamsche Bankvereniging)
- 1917 Friesche Bank (overname door de Amsterdamsche Bank in 1934), Girokantoor der Gemeente Amsterdam (fusie met de PCGD in 1978)
- 1918 Nederlandsche Landbouwbank (voortgezet als Nederlandse Credietbank in 1947), Postcheque- en Girodienst – PCGD (fusie met Rijkspostspaarbank in 1986)
- 1919 Hollandsche Bank voor de Middellandse Zee (in 1933 fusie tot Hollandsche Bank-Unie)

25 Het bedrijf van ‘merchant banken’ bestaat hoofdzakelijk uit drie pijlers: het emissiebedrijf, het verzorgen van beursintroducties, en het bemiddelen bij fusies, overnames en verzelfstandiging.

26 Het betreft hier een selectie van particuliere bankinstellingen (uitgezonderd de Nederlandse Bank en de hypotheekbanken) naar hun latere betekenis in een tendens tot schaalvergroting.

- 1921 Slavenburg & Co. (vanaf 1924 Slavenburg & Co.'s Bank geheten, kortweg Slavenburg's Bank; in 1983 overname door Crédit Lyonnais en nieuwe naam Credit Lyonnais Bank Nederland)
- 1922 Crediet- en Effectenbank (overname door de NMB via de Verenigde Bank Bedrijven in 1966)
- 1927 Nederlandsche Middenstandsbank (nieuwe naam in 1992: ING Bank)
- 1928 Rotterdamsche Disconteeringsbank (sinds 1971 een dochterinstelling van Bank Mees & Hope; in 1981 geïntegreerd binnen de ABN met IDM)
- 1933 Hollandsche Bank-Unie (overname door de ABN Bank in 1967/1968)
- 1946 Nederlandse Credietbank (overname door Credit Lyonnais Bank Nederland)
- 1952 Kas-Associatie
- 1954 Nederlandsche Overzee Bank (ontstaan door een fusie van de Nederlandsche Bank voor Zuid-Amerika met de Amsterdamsche Goederen-Bank)
- 1964 Algemene Bank Nederland, Amsterdam-Rotterdam Bank
- 1966 Mees & Hope (in 1969 Bank Mees & Hope geheten; overname door de ABN Bank in 1975)
- 1967 Bankgirocentrale (sinds 1996 onderdeel van Interpay)
- 1969 Oyens & Van Eeghen (overname door Slavenburg's Bank in 1974)
- 1972 Rabobank (Nederland)
- 1981 Centrumbank (Verenigde Spaarbank)
- 1983 Credit Lyonnais Bank Nederland (voormalige Slavenburg's Bank, vanaf 1995 Generale Bank Nederland)
- 1986 Postbank
- 1989 NMB Postbank Groep (fusie met Nationale Nederlanden in 1991)
- 1990 ABN AMRO
- 1991 Internationale Nederlanden Groep (ING), Fortis Groep (AMEV/VSB en AG), SNS bank
- 1993 MeesPierson (overname door Fortis in 1997)
- 1994 Overname van Staal Bankiers door AVCB
- 1997 Fusie SNS en Reaal (o.a. Centrale Verzekeringen, Concordia Verzekeringen en Algemene Spaarbank Nederland) tot SNS Reaal Groep
- 1998 Overname Generale Bank door Fortis

3. De ontwikkeling van de bancaire geschiedschrijving en de positie van de historicus

Veel van de ontwikkelingen zoals besproken in de vorige paragraaf zijn in diverse bankhistorische publicaties, waaronder gedenkboeken, beschreven. Wanneer men deze gedenkliteratuur over het Nederlandse twintigste eeuwse bankbedrijf – gepubliceerd tot ongeveer het begin van de jaren zeventig – overziet valt het volgende

op. De meeste gedenkboeken zijn bescheiden van omvang, de benaming gedenkschrift is meer op zijn plaats. Er werd vaak binnen de eigen organisatie een auteur aangezocht en de inhoud was vaak voornamelijk gebaseerd op jaarverslagen en bestuursnotulen.²⁷ In de gedenkschriften zijn naamlijsten opgenomen van elkaar opvolgende directieleden en commissarissen alsmede foto's en gegevens van de diverse bankvestigingen en enkele financiële data.²⁸ Het merendeel van de uitgaven kwam tot stand vanwege een jubileum of fusie, of als historische schets in een jubileumuitgave van het personeelsblad.²⁹ Ook het betrekken van een nieuw hoofd-

27 Joh. de Vries, 'The Wreszynski Case and the Limits to Tolerance – 'Not intended for publication', in: M.M.G. Fase, G.D. Feldman en M. Pohl (red.), *How to Write the History of a Bank* (Hants, 1995) 13-26.

28 Voorbeelden zijn ten aanzien van de (deels) twintigste eeuwse bankgeschiedenis:

HANDELSBANKEN: *Gedenkschrift ter herinnering aan het 50-jarig bestaan der Rotterdamse Bank, thans Rotterdamsche Bankvereniging 1863-1913* (Rotterdam, 1914); *1720-1970*, Bank en Assurantie Associatie N.V. (Rotterdam, 1970).

PROVINCIALE/REGIONALE BANKEN: *Eene honderdjarige: (Lissa & Kann ter herinnering aan het eeuwfeest 1806-1906)* ('s-Gravenhage, 1905); *Doijer & Kalff 1825-1925* (Zwolle, 1925); R.J. Kwakenburg, *Groningsche Bank voor Handel en Nijverheid 1908-1948* (Groningen, 1948); W. de Mol, P. de Mol en M. de Mol, *Een Woord van Gedenken tot onze Zakenvrienden ter Gelegenheid van het Honderd-jarig Bestaan van onze Firma – Mei 1849-1949* (Gouda: T. Goedewaagen & Zonen Bankiers & Assurantiebezorgers Deviezenbank, 1949); *Ons bedrijf van 1851 tot heden: gedenkboek aangeboden door de directie van Mesdag en Zonen's bank N.V.* (Groningen, 1951); *De balans van 225 jaar*, F. van Lanschot Bankiers ('s-Hertogenbosch, 1962); *Vermeer & Co.* (1966/1967); H.G. van Slooten, "Kingma, lid van de familie": *geschiedenis van Kingma's Bank N.V. 1869-1969* (Baarn, 1969); *Sallandsche Bank te Deventer* (uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan in 1972) (Deventer, 1972); *Een uitgave ter gelegenheid van tachtig jaar Sallandsche Bank in Deventer: van kassierskantoor tot regionale bank, 1897-1977* (Deventer, 1977); *Een uitgave ter gelegenheid van de heropening en het 85-jarig bestaan van de N.V. Sallandsche Bank Deventer* (Deventer, 1982).

KREDIETVERENIGINGEN: *Credietvereniging. 26 Maart 1853-1903* (Amsterdam, 1903); *Geldersche Credietvereniging 1 December 1866 – 1916* (Arnhem, 1916).

COÖPERATIEVE BANKEN: R. Kuperus, *Een halve eeuw Coöp. Zuivel-Bank 1913-1963* (1963). SPAARBANKEN: *Overzicht van de ontwikkeling van de Nutspaarbank te 's-Gravenhage 1818 – 10 juni – 1918. Aanteekeningen uit de notulen der bestuursvergaderingen* ('s-Gravenhage, 1918); *150 jaar de Spaarbank te Rotterdam 1818-1968* (Rotterdam, 1968).

RIJKSPOSTSPAARBANK EN GIRODIENSTEN: *De Rijkspostspaarbank 1881-1931* ('s-Gravenhage, 1931); *25 jaar Postcheque- en Girodienst 1918 – 16 januari – 1943* ('s-Gravenhage, 1943).

29 '50 Jaar Incasso-Bank 1891-1941', *De Bank* (1941); 'Veertig jaar Girokantoor', *Girocoop* – Orgaan van het Girokantoor der gemeente Amsterdam, nr. 2 (1957); '1817-1967 Anderhalve eeuw "Bondspaarbanken"', *Vakblad voor Nederlandse Spaarbanken* (jubileumnummer) (Amersfoort, 1967); 'Achtthonderdachtennegentig – 1973 Rabobank', *Rabobank* (jubileumnummer) (Amsterdam, 1973); en 'Kingma's Bank: de geschiedenis van een Fries familiebedrijf', *Ankerros*, nr. 3 (ABN Bank, 1981), 5-7.

kantoor was een reden voor de uitgave van een gedenkschrift.³⁰ Soms echter schonken men bij een jubileum geen of slechts zeer weinig aandacht aan de eigen historie. Zo komt De Twentsche Bank in 1961 uiteindelijk niet verder dan de uitgifte van een luchtige feestbundel.³¹ In een summiere, anekdotische bijdrage wordt met zevenmijlslaarzen door het verleden van de bank heen gemarcheerd. Dit terwijl deze bank, oorspronkelijk opgericht voor de exportfinanciering van de Twentse textielindustrie naar Nederlands-Indië, nog wel zo'n rijke geschiedenis kent. Zappey heeft in dit verband de vraag opgeworpen of men zich hiervan wel kon afmaken door het uitgeven van "een onbeduidend werkje".³² Ook het bankierskantoor Mendes Gans zag geen reden om bij het vijftigste boekjaar in 1962 een 'echt' gedenkboek uit te geven.³³ Dezelfde opmerking gaat op voor het boek dat de Brabantse bank Lentjes & Drossaerts uitgaf vanwege het honderdjarig jubileum in 1964.³⁴ De NMB Bank besloot eveneens om geen historische studie uit te brengen bij de viering van haar vijftigjarig jubileum.³⁵ Wrang is de ervaring van historicus Th.P.M. de Jong met betrekking tot de opdracht voor het schrijven van een gedenkboek over de ABN Bank. De historicus trad in 1969 in dienst van de bank en moest het onderzoek in 1974 afronden. Het manuscript is echter nooit gepubliceerd daar de opdrachtgever – in het bezit van het auteursrecht – en de auteur, ondanks eerdere afstemming, geen overeenstemming konden bereiken over het te handhaven wetenschappelijk karakter van de publiëksuitgave. Zo is althans de visie van De Jong. Hij doet de kwestie later af met de cryptische opmerking: "ballonnen met zekere schittering zijn opgepompt, die in een later stadium ineenschrompelden".³⁶

30 *Nationale Handelsbank N.V.* (Amsterdam, 1957); *De Gulden Hopsack* ('s-Hertogenbosch: F. van Lanschot Bankiers, z.j.); en *N.V. Haagsche Boazbank: ons nieuw kantoor!* ('s-Gravenhage, 1930).

31 *Bankspiegel 1861-1961* (Amsterdam, 1961).

32 W.M. Zappey, 'Bankgeheimen. Enkele opmerkingen over Nederlandse bankgeschiedenis', in: W.J. Wieringa, *Bedrijf en samenleving, Economisch-historische studies over Nederland in de 19de en 20ste eeuw* (Alphen aan de Rijn, 1967) 310 (noot 44).

33 In plaats daarvan publiceert men een bijdrage van prof.dr J.E. Andriessen over de economische groei in Nederland. In: *Bankierskantoor Mendes Gans Amsterdam 1962* (Amsterdam, 1962). Vanwege het honderdjarig bestaan wordt in 1983 een boek uitgegeven onder redactie van prof.dr E.J. Bomhoff. De geschiedenis van Mendes Gans krijgt nu meer aandacht, zij het zonder duidelijke bronvermelding. E.J. Bomhoff (red.), *Monetary Uncertainty, Bank Mendes Gans nv 1883-1983* (Amsterdam, 1983).

34 Wemelsfelder et al., *Geld. Aspecten van het gebruik, het najagen en verspillen van geld* ('s-Hertogenbosch, 1964).

35 H. van Praag (red.), *De bank in de wereld van morgen – Een wissel op de toekomst* (Amsterdam: Nederlandsche Middenstandsbank N.V., 1977/1978).

36 T.P.M. de Jong, 'Van wie is de geschiedenis? Kansen en vraagstukken van een bijkans voltooide bankgeschiedenis', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 37ste deel (NEHA: 's-Gravenhage, 1974), 23-43.

In de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig was nog een spanning merkbaar tussen het vereiste bankgeheim en de openheid van zaken richting het geïnteresseerde publiek – zoals collega's, medewerkers, aandeelhouders en wetenschappers. Het bankgeheim houdt in dat banken geen mededelingen doen over hun cliënten en daarmee niet over een groot deel van hun bedrijfsvoering. Een belangrijke reden voor deze terughoudende opstelling is dat de bancaire schokken uit de jaren twintig en dertig alsmede de ondergang van het Amsterdamse bankiershuis Teixeira de Mattos in de jaren zestig nog steeds een rol speelden. Dezelfde generatie bestuurders, of hun opvolgers, hadden kennelijk weinig trek in het ontsluiten van hun archieven, zeker betreffende de in bancaire zin minder florissante periode. In de jaren tachtig trad er een duidelijke verbetering in en vond een meer wetenschappelijke benadering van de bankgeschiedenis (en van de bedrijfs-geschiedenis in het algemeen) plaats. De schokken uit het verleden waren nu voldoende verwerkt en men zag in dat openheid ten aanzien van het verleden ook positief kan bijdragen aan de reputatie van een bank. Behalve dit public relations-element onderkende men ook steeds meer dat aan de beschrijving van het verleden inzichten kunnen worden ontleend die ook in de hedendaagse bedrijfsvoering van belang kunnen zijn.

Gedurende de afgelopen twee decennia is de wetenschappelijke aandacht voor de Nederlandse bankgeschiedenis sterk toegenomen. Banken stellen in toenemende mate hun archieven open voor historisch-wetenschappelijk onderzoek en financieren dergelijke studies. Dit geldt niet alleen voor de bankgeschiedenis, in het algemeen is er steeds meer plaats voor wetenschappelijk gefundeerde en kritisch-relativerende bedrijfsgeschiedschrijving.³⁷ Volgens Bläsing past dit alles in de overgang van traditionele naar moderne bedrijfsgeschiedenis. De traditionele, meer hagiografische gedenboekencultuur (de 'jubelboeken' of 'huldeboeken') droeg niet bij aan een wetenschappelijk gefundeerde bedrijfsgeschiedenis. Ook Camijn en Vleesenbeek menen, in algemene zin, dat de geproduceerde jubileumboeken vaak weinig wetenschappelijke diepgang hadden. Uit hun artikel valt op te maken dat dit volgens hen tot de jaren tachtig het geval is geweest. Wat de toets van wetenschappelijkheid inhoudt en welke criteria van belang zijn, laten de auteurs in het midden.³⁸ 'Moderne' bedrijfsgeschiedenis betekent dat men individuele be-

37 J.F.E. Bläsing, 'Theorie en werkelijkheid in de bedrijfsgeschiedenis – Een Brabants praktijkvoorbeeld', *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek* 4 (1987), 47-68.

38 Camijn, A.J.W. en H.H. Vleesenbeek, 'Johannes de Vries: economisch historicus en wegbereider van de Nederlandse bedrijfsgeschiedenis'. In: J.F.E. Bläsing en H.H. Vleesenbeek (red.), *Van Amsterdam naar Tilburg en toch weer terug. Opstellen aangeboden aan dr. Joh. de Vries ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar economische geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant op 16 oktober 1992* (Leiden, 1992), 1-5.

drijven bestudeert met de “gebruikelijke normen van (historische) wetenschappelijkheid”.³⁹ Algemene wetenschappelijke principes die er in dit verband toe doen zijn validiteit, betrouwbaarheid en repliceerbaarheid. Hierbij past volgens De Jong een andere houding van de bedrijfsgeschiedschrijver. “Men moet bescheiden zijn en tevens diligent. Aan de ene kant kritisch, hetgeen sommigen als onaardig zullen ervaren, en aan de andere kant aardig, hetgeen anderen als onkritisch zullen afwijzen”.⁴⁰ Bij de werkzaamheden van deze historicus voor de ABN Bank werd een onderscheid gemaakt tussen een handelseditie en een wetenschappelijke versie. Het verschil betreft onder meer het wetenschappelijk apparaat en de dosering betreffende de weergave van bepaalde ontwikkelingen.

In de praktijk bevindt de bedrijfshistoricus die in opdracht schrijft zich maar al te vaak in een spanningsveld tussen de wensen van de opdrachtgever en het wetenschappelijk forum. Factoren als de mogelijkheden die een bedrijf biedt (bijvoorbeeld de toegang tot bepaalde gegevens, het tijdschema, het budget, de omvang van de studie) en het beschikbare archiefmateriaal spelen altijd een rol. De Jong oordeelde hierover: “Een jubileumboek, dat zich als een presentatie van de bank laat zien, mag discrimineren ten aanzien van zekere bronnen. Er kunnen zaken zijn, die hoe geciseleerd [letterlijk: fijn bewerkt, JvdL] beschreven, er toch moeten uitblijven. Een wetenschappelijk werk mag dat ten principale niet.”⁴¹ ‘Geschiedenis in dienstbaarheid’ moet niet alleen het bedrijf als opdrachtgever dienen, maar ook de wetenschappelijke gemeenschap, meer bepaald de ontwikkeling van de bedrijfsgeschiedenis. Het op een wetenschappelijke wijze beoefenen van het vak van de bedrijfsgeschiedenis is belangrijk om op een verantwoorde manier terug te kunnen kijken op het verleden.

In deze bijdrage wordt de beschikbare bankhistorische literatuur, voor zover er inzicht in bestaat, besproken aan de hand van factoren als:

- (1) de verantwoording van het onderzoek (gehele/geedeeltelijke toegang tot archieven en vrijheid van publicatie),
- (2) een duidelijke onderzoeksvraag,
- (3) de toegankelijkheid van de onderliggende bronnen,⁴² en
- (4) de annotatie.

39 J.F.E. Bläsing, *Hoofdlijnen van de moderne bedrijfsgeschiedenis* (Leiden, 1990), 1, 36, 41-42. Wat de ‘gebruikelijke normen van (historische) wetenschappelijkheid’ zijn, toegepast voor de bedrijfsgeschiedenis, laat de auteur onbesproken.

40 De Jong, ‘Van wie is de geschiedenis?’, 26.

41 *Ibidem*, 32.

42 Joh. de Vries, ‘Bedrijfsgeschiedenis, een vak apart’, *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek* 1 (1984), 13-18.

Al deze zaken dragen bij aan een wetenschappelijke onafhankelijkheid en objectiviteit.⁴³ Daarnaast valt mijns inziens wat te zeggen voor een vergelijking van het individuele bedrijf met de ontwikkeling van de bedrijfstak en de belangrijkste concurrenten. Een onderneming staat immers niet op zichzelf, maar functioneert binnen een bredere maatschappelijke omgeving. Wanneer de bedrijfsgeschiedenis in opdracht wordt geschreven zal de onderzoeker zijn werk eerst en vooral naar het bedrijf, en pas daarna aan de vakgenoten, verantwoorden. Dit brengt vaak met zich mee dat in de studie de aandacht vooral uitgaat naar de biografie van het betreffende bedrijf. De ruimte die de onderzoeker krijgt voor vergelijkend onderzoek is afhankelijk van de opdrachtgever.

Vleesenbeek onderscheidde ten aanzien van de breedte van het onderzoeksveld twee posities: bedrijfsgeschiedenis in engere zin ('company history') en bedrijfsgeschiedenis in ruimere zin. In de eerste situatie staat het bedrijf op zich centraal; er is minder aandacht voor de institutionele context. In het tweede geval wordt onderkend dat het bedrijf deel uitmaakt van een maatschappelijke omgeving en daarop invloed uitoefent, evenals dat andersom het geval is. Een andere aftakking is de ondernemersgeschiedenis ('entrepreneurial history').⁴⁴ In dit artikel is deze begrippenaftakking gebruikt voor een indeling van bankhistorische studies naar drie niveaus (zie figuur 2): (1) bedrijfstak, (2) onderneming, en (3) ondernemer (sfamilie). Gedenkboeken, uitgegeven bij een jubileum van een bedrijf of organisatie, hebben doorgaans overwegend betrekking op het tweede niveau.

Uit bovenstaande moge duidelijk zijn dat het vinden van een juiste balans tussen de belangen van de opdrachtgever en de bedrijfsgeschiedwetenschap een dilemma kan zijn. Een praktische oplossing om het wetenschappelijke karakter te bewaken en verdedigen is bijvoorbeeld het aanstellen van een hoogleraar die naast de bedrijfsvertegenwoordigers zitting heeft in de redactiecommissie als extern adviseur.⁴⁵ Daarnaast bestaat nog de op eigen initiatief van de historicus tot stand gekomen bedrijfsgeschiedenis, waarmee men zich vooral verantwoord tegenover de vakgenoten. Ten aanzien van de bankensector zal blijken dat dit soort studies vooral de ontwikkeling van een groep banken betreft.

De in de volgende paragraaf te bespreken bankhistorische literatuur bestaat uit een breed scala van gedenkboeken, overzichtsstudies, monografieën, dissertaties en ego-studies. De nadruk zal komen te liggen bij de gedenkliteratuur. Een tweede vraag die naar voren komt bij een dergelijk overzicht is of de beschikbare studies

43 Zie ook J. Jonker, 'Bedrijfshistoricus is wetenschapper', *De Volkskrant* (4 januari 1999) als reactie op het essay van W. Wennekes, 'Geschiedenis is geen koopwaar', *De Volkskrant* (21 december 1998).

44 H.H. Vleesenbeek, 'Bedrijfsgeschiedenis', *Spiegel Historiael* 21 (1986) nr. 2, 79-81.

45 Bij het jubileumboek over de Rabobank (1998) bestond er een redactiecommissie welke gelijkelijk was samengesteld uit vertegenwoordigers van de bank en de universitaire wereld.

een evenwichtig beeld geven van de ontwikkeling van het bankwezen en van bepaalde categorieën van banken.

4. Bespreking van bankhistorische literatuur

Alvorens aandacht wordt geschonken aan enkele belangrijke gedenkboeken en andere studies komen eerst twee dissertaties aan de orde welke tot op de dag van vandaag in vele bankhistorische publicaties zijn terug te vinden. W.M. Westerman, de zoon van de president van de Robaver, promoveerde in 1919 op de concentratie in het bankwezen.⁴⁶ Zijn perspectief is sterk gericht op het Duitse bankwezen. Harthoorn promoveerde op de periode voorafgaand aan de concentratie vanaf 1873.⁴⁷ De studie wordt afgesloten met de opmerking dat de fusie van de Rotterdamsche Bank met de Deposito- en Administratie-Bank de eerste stap op weg naar de bankconcentratie in Nederland is en een nieuwe fase markeert. Omdat zich hiermee geheel nieuwe perspectieven openen, gaat de auteur hier verder niet op in. Op deze plaats wordt verder nog verwezen naar een studie die de ontwikkeling van de voormalige branchevereniging voor het bankbedrijf beschrijft.⁴⁸

*Handelsbanken/algemene banken*⁴⁹

Eén van de eerste bankhistorische studies welke voor een deel, zij het zeer beperkt, betrekking heeft op de twintigste eeuw is de studie van Mansvelt (1924) naar de geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij.⁵⁰ In twee kloelke delen wordt ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan de geschiedenis uit

46 W.M. Westerman, *De concentratie in het bankwezen – Een bijdrage tot de kennis der economische ontwikkeling van onzen tijd* ('s-Gravenhage, 1919). Een boude stelling in het proefschrift, zeker gezien het feit dat hij de zoon is van de bankier die bekend staat als 'Willem de Veroveraar', is de uitspraak: "het geleidelijke verdwijnen van den particulieren bankiersstand als gevolg van de toenemende concentratie in het bankwezen is uit sociaal oogpunt niet te betreuren".

47 P.C. Harthoorn, *Hoofddlijnen uit de ontwikkeling van het moderne bankwezen in Nederland vóór de concentratie* (Rotterdam, 1928).

48 J.J.M. Schipper, R.J. Schotsman en C.A.M. Wijtvliet (red.), *Veertig jaar Nederlandse Bankiersvereniging 1949-1989* (Amsterdam: NIBE-Bankhistorische reeks, 1989). De nieuwe bedrijfstakorganisatie draagt de naam Nederlandse Vereniging van Banken.

49 Een goede kennismaking met de algemene banken en hun werkerterrein is: F. de Roos en D.C. Renooij, *De algemene banken in Nederland* (Leiden, 1980). Verder verdient de uitgave van H.W.J. Bosman, *Het Nederlandse bankwezen* (Amsterdam/Deventer, 1978, 2de druk) in de Serie bank- en effectenbedrijf van het NIBE vermelding. De plaats van de Amsterdamse en de provinciale bankinstellingen aan het begin van de twintigste eeuw wordt beschreven in G.M. Boissevain, 'Bankwezen I: B. Amsterdamsche Bankinstellingen', 811-828 en J.P. van Tienhoven 'Bankwezen II. Provinciale banken en bijzondere

de doeken gedaan. In 1882 deed de NHM officieel haar intrede in het bankvak om deze activiteiten in de loop van de geschiedenis verder uit te breiden. De auteur verwijst naar zijn bronnen, heeft de archieven bestudeerd en behandelt de bankgeschiedenis in een breder kader van economische ontwikkeling, de handel en katoenindustrie, alsmede de politieke verhoudingen. Een vergelijking ten opzichte van andere bankinstellingen ontbreekt echter; hetzelfde geldt voor de onderzoeksvraag. De Vries beschouwt deze omvangrijke bijdrage als markering van de Nederlandse overgang naar een meer wetenschappelijke bedrijfsgeschiedenis.⁵¹

In een speciale uitgave van het maanblad "De Bank" (1941) werd de geschiedenis van 50 jaar Incasso-Bank (IB) uit de doeken gedaan.⁵² De redactie had niet de pretentie een gedenkboek te schrijven. Men was bovendien gebonden aan een zeer korte termijn. Toch werd de taak serieus opgevat. Zo blijkt uit het voorwoord dat de schrijver bij de samenstelling van de uitgave "het distantie-vermogen en de wetenschappelijke nauwgezetheid van den geschiedschrijver moest paren aan het analytische vermogen van den statisticus en den wijden, geschoolden blik van den econoom." De ontwikkeling van de IB wordt in vijf hoofdstukken behandeld aan de hand van de volgende periodisering: (1) vestiging en fundering van de bank, 1891-1901, (2) vestiging van de eerste bijkantoren, 1901-1911, (3) vestiging in de provincie, 1911-1921, (4) consolidatie, 1921-1931, en tot slot (5) sterke expansie en bedrijfsontwikkeling, 1931-1941, met een sterke nadruk op de vestiging van het aantal bijkantoren. De Amsterdamse Incasso-Bank was onder de grote Nederlandse banken de eerste die inzag dat het gezien de werkzaamheden noodzakelijk was bijkantoren in de provincie te vestigen. Zo werd in 1937 een overeenkomst bereikt met de Bank-Associatie – zelf het resultaat van een fusie in 1918 tussen Wertheim & Gompertz (1834) en de Credietvereniging (1853). De IB nam het levensvatbare gedeelte van het bedrijf over en er volgde een samenvoeging van de kantoren van de Bank-Associatie met die van de IB. In de publicatie wordt aandacht geschonken aan de nationale en internationale algemene economische ontwikkeling (de brede blik van de econoom), en aan cijfermatige gegevens als ba-

krediet-instellingen', 829-843, in: H. Smislaert (red.), *Nederland in den aanvang der twintigste eeuw* (Leiden, 1910). Zie ook M.W. Holtrop, 'Geld- en bankwezen', in: Jhr. F. Beelaerts van Blokland et al. (red.) *Vijftig jaren – Officieel gedenkboek ter gelegenheid van het gouden regeringsjubileum van hare majesteit Koningin Wilhelmina* (Amsterdam, 1953), 332-342.

50 W.M.F. Mansvelt, *Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij*, twee delen (Haarlem, 1924 – deel I, 1927 – deel II). Zie ook de publicatie *Gedenkboek der Nederlandsche Handel-Maatschappij 1824-1924, door de directie uitgegeven te Amsterdam op den 29sten maart 1924 ter gelegenheid van het honderd-jarig bestaan der Maatschappij* (Amsterdam, 1924).

51 Joh. de Vries, 'Bedrijfsgeschiedenis', in: H. Baudet en H. van der Meulen (red.), *Kernproblemen der economische geschiedenis* (Groningen, 1978), 180-192.

52 50 Jaar Incasso-Bank, 1891-1941, Uitgave Maandblad "De Bank" (1941).

lanstotaal en winstontwikkeling (de statisticus), maar er is geen ruimte voor de algemene ontwikkeling van de banksector in Nederland. Verder ontbreken wijzigingen, een notenapparaat en een literatuuroverzicht.

Het gedenkboek over de Amsterdamsche Bank van de hand van het toenmalige hoofd van het Economisch Bureau, Brouwer (1946), beschrijft het vijfenzeventigjarig bestaan van de bank in drie tijdvakken: 'Grondvesting en Groei' (1871-1896), 'Versterking en Verbreding' (1896-1921) en 'Storm en Strijd' (1921-1946).⁵³ In het boek ontbreekt een adequate annotatie en wordt er geen vergelijking gemaakt met het presteren van collega-banken. Wel wordt de geschiedenis van de bank gekoppeld aan een uitvoerige beschrijving van de algemene economische en financiële ontwikkeling zowel in Nederland als daarbuiten. Voor een auteur met een niet-historische achtergrond is de studie verdienstelijk te noemen daar het niveau van de bedrijfsgeschiedenis in enge zin wordt overstegen.

Brugmans schreef ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Rotterdamsche Bank en de Nationale Handelsbank (Nederlandsch-Indische Handelsbank) een gedenkboek dat teruggaat tot het oprichtingsjaar 1863.⁵⁴ De uitgave beslaat niet de gehele ontwikkeling van beide instellingen in de tijd, maar vooral de oprichting en beginjaren. Dit om te kunnen vaststellen in hoeverre na een eeuw tijd de doelstellingen zoals geformuleerd bij de oprichting zijn gerealiseerd. Er is duidelijk het één en ander veranderd. Zo zijn de Indische bankzaken afgestoten en is het crédit mobilier-karakter (de bevordering van de oprichting van en de deelneming in NV's) verloren gegaan. Verder is de Rotterdamsche Bank vanwege synergievoordelen door de fusie tussen 1910 en 1912 sterker gegroeid dan in de hele periode daarvoor. Opmerkelijk is voorts dat de Rotterdamsche Bank in 1929 in Amsterdam een afzonderlijk kantoor voor vrouwelijke cliënten opende.⁵⁵ Deze bank werd in 1971 weer opgeheven. Al met al heeft Brugmans, zo moet worden geconcludeerd, een boek afgeleverd dat gezien de opzet (vergelijking oprichtingsjaar met jubileumjaar) een onderscheidende positie heeft temidden van de vele bancaire gedenkboeken.

Vanwege het 250-jarig bestaan van F. van Lanschot Bankiers, welke zich ontwikkelde van provinciale bank tot algemene bank, werd in 1987 een serie voordrachten georganiseerd gericht op allerlei aspecten rond het geld-, krediet- en bankwezen in de regio Noord- en Zuid-Brabant vanaf de vroege middeleeuwen. Vooral de bijdragen van Bosman (over de algemene banken in de eerste helft van de twintigste eeuw in Noord-Brabant) en Advocaat (de ontwikkeling van het bankiersbedrijf na 1945) zijn relevant, daar deze een algemeen overzicht voor de twintigste

53 S. Brouwer, *De Amsterdamsche Bank, 1871-1946* (Amsterdam, 1946).

54 I.J. Brugmans, *Begin van twee banken, 1863. Uitgegeven ter gelegenheid van het eeuwfeest van de Rotterdamsche Bank en de Nationale Handelsbank* (z.p., 1963).

55 *Ibidem*, 154-155. Deze Vrouwenbank werd officieel opgericht in 1928.

eeuw bieden.⁵⁶ Eveneens in 1987 verscheen een overzicht van de geschiedenis van dit bankiershuis, dat zijn zetel heeft in 's-Hertogenbosch, van de hand van Govers.⁵⁷

In de bankhistorische reeks van het NIBE verscheen in 1992/1996 een overzichtswerk van Kymmell over de geschiedenis van de algemene banken in het tijdvak 1860-1914.⁵⁸ De auteur beschrijft het ontstaan van het moderne bankwezen, dat na het wegebben van crédit mobilier-ambities gestalte krijgt. Zowel qua organisatievorm (NV) als opzet (meer kredietverlening op langere termijn) is sprake van een nieuwe oriëntatie. De auteur verstrekt een veelheid aan cijfermateriaal door middel van jaarrekeningenanalyse en -vergelijking. De dissertatie van Wijtvliet (1993) bestrijkt dezelfde periode.⁵⁹ Aan zijn studie ligt, in tegenstelling tot die van Kymmell, archiefonderzoek ten grondslag. Wijtvliet beperkt zich tot het handelsbankwezen en concludeert dat sinds 1864 de contouren aanwezig waren voor een modern bankbedrijf. Het duurde echter ruim een halve eeuw voordat de bankiers hier invulling aan konden geven. Volgens de auteur toonden zij zich zeer afhankelijk van het economisch klimaat. Er werden weinig pogingen ondernomen om nieuwe kansen te creëren. Wijtvliet ziet de totstandkoming van de Rotterdamse Bankvereniging in 1911 als een voorlopige culminatie en een afronding van de periode van heroriëntatie van de Nederlandse banken. De Amsterdamsche Bank en de Rotterdamse Bank worden beschouwd als “wegbereiders van het moderne bankwezen” daar zij het moderniseringsproces in gang hebben gezet door de opbouw van een filialenstelsel en de diverse fusies en overnames. In eerder verband behandelde Wijtvliet al de overgang van commanditaire naar naamloze vennootschap bij de Twentsche Bankvereniging en de rol van B.W. Blijdenstein hierin.⁶⁰

56 H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Bankieren in Brabant in de loop der eeuwen (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, deel LXXIII)* (Tilburg, 1987). F. van Lanschot Bankiers bracht hiervan een samenvatting uit: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Het geld dat zoekt zijn weg. Van Lanschot-Lectures over acht eeuwen geldwezen, bankieren en kapitaalbeweging in de Midden-Nederlanden ('s-Hertogenbosch, 1987)*.

57 F. Govers, *Het gewoel der affaires: momenten uit 250 jaar F. van Lanschot Bankiers nv: 1737-1987* ('s-Hertogenbosch, 1987). Dezelfde auteur promoveerde eerder op een studie over Van Lanschot: F.G.G. Govers, *Het geslacht en de firma F. van Lanschot, 1737-1901* (Tilburg, 1972).

58 J. Kymmell, *Geschiedenis van de Algemene Banken in Nederland 1860-1914* (Amsterdam: NIBE-Bankhistorische reeks, 1992 (deel I); 1996 (deel II-A en II-B)).

59 C.A.M. Wijtvliet, *Expansie en dynamiek – De ontwikkeling van het Nederlandse handelsbankwezen 1860-1914* (Amsterdam: NIBE-Bankhistorische reeks, 1993). Promotor: prof. dr Joh. de Vries.

60 C.A.M. Wijtvliet, *De overgang van Commanditaire naar Naamloze Vennootschap bij de Twentsche Bankvereniging. In de ban van B.W. Blijdenstein, 1861-1917* (Amsterdam: NIBE-Bankhistorische reeks, 1988).

Het op gang komende concentratieproces dwong de bank te kiezen voor de NV als ondernemingsvorm. Persoonlijke overwegingen en tegenstellingen vertraagden de juridische transformatie.

Vanwege de opname in het Fortis-concern verscheen in 1997 een gedenkboek over MeesPierson.⁶¹ Reeds eerder was de geschiedenis van onderdelen van deze gespecialiseerde zakenbank beschreven, maar dan voor een bepaalde periode.⁶² Jonker geeft een compleet overzicht van de geschiedenis van de rechtsvoorgangers waaruit MeesPierson is voortgekomen. Ook is meer licht geworpen op de historie van de bankiershuizen Pierson & Co. en Heldring & Pierson. De publicatie is gericht op een breed publiek, waardoor met name kwantitatief materiaal ontbreekt. Een analyse van de bankactiviteiten aan de hand van de jaarrekeningen alsmede enige aandacht voor de concurrentiepositie in vergelijking met andere merchant banken ontbreekt. Jonker heeft in eerder verband betreffende de vijf grootbanken in de periode 1900-1940 hieraan wel aandacht besteedt.⁶³ Wel is een beknopte beschrijving van de ontwikkeling van de banksector als geheel opgenomen. Helaas wordt er maar zeer summier ingegaan op de ontwikkeling van het bankwezen sinds 1960.

Provinciale/regionale banken

Op deze plaats komt de provinciale familiebank Kingma's Bank, gevestigd te Leeuwarden, aan de orde. De bank is relatief lang zelfstandig gebleven onder leiding van elkaar opvolgende familieleden. Van der Werf heeft in een bijdrage aandacht geschonken aan Jan Marten Kingma (1881-1961), de drijvende kracht achter de bank.⁶⁴ Een apart promotie-onderzoek over de familie Kingma verscheen in

61 J.P.B. Jonker, *MeesPierson, Schakel tussen verleden en toekomst – 275 jaar traditie en vernieuwing in het Nederlandse bankwezen* (Amsterdam, 1997).

62 Zie bijvoorbeeld de verhandeling van H.W.J. Bosman, 'Een scheiding van twee banken. Nedbank versus Nederlandse Overzee Bank/Mees en Hope', in: H.W.J. Bosman en J.C. Brezet (red.), *Sparen en Investeren, Geld en Banken – Opstellen aangeboden aan prof.dr. W. Eizenga ter gelegenheid van zijn afscheid op 13 november 1987 als gewoon hoogleraar in de staathuishoudkunde en de statistiek aan de Rijksuniversiteit Leiden* (Leiden, 1987), 333-349.

63 J.P.B. Jonker, 'Spoilt for Choice? Banking Concentration and the Structure of the Dutch Capital Market, 1900-40', in: Y. Cassis, G.D. Feldman en U. Olsson, *The Evolution of Financial Institutions and Markets in Twentieth-century Europe* (Aldershot: EABH, 1995) 187-208. Zie ook het artikel van Jonker 'Waterdragers van het kapitalisme; nevenfuncties van Nederlandse bankiers en de verhouding tussen bankwezen en bedrijfsleven, 1910-1940', in: *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek* 6 (Utrecht: 1989) 158-190.

64 D.C.J. van der Werf, 'Jan Marten Kingma, bankier tijdens het hoogtepunt van de bankconcentratie: 1916-1922', in: Bläsing en Vleesenbeek (red.), *Van Amsterdam naar Tilburg en toch weer terug*, 235-246.

1997.⁶⁵ De auteur Nicolai bestudeerde het familie-archief en bracht de mensen achter de kasboeken, brieven en dagboeken tot leven. Zo wordt Jan Marten Kingma omschreven als “een man die een aimabele vanzelfsprekendheid uitstraalde, iemand die zich hierachter de katheders net zo op zijn gemak voelde als in zijn blauwe kamerjas op het strand, nagestaard door de zonnebaders, of op het ijs van de Leeuwarder grachten op zijn houten schaatsen”.⁶⁶ In 1916 komt de firma in aanraking met de bankconcentratie. Men neemt dan het agentschap over voor de Credietvereniging. Drie jaar later brengt de Bank-Associatie – het resultaat van een fusie tussen de Credietvereniging en Wertheim & Gompertz – een bod uit op de firma Kingma, hetgeen wordt geaccepteerd. Jan Marten blijft aan als directeur. Vervolgens komt de Bank-Associatie in de problemen en liquideert in 1937. De familie Kingma koopt de aandelen in Kingma’s Bank terug, waardoor men de bank weer in handen heeft. De zoon van Jan Marten, mr. Tjeerd, neemt de leiding van de bank over en besluit uiteindelijk het familiebelang in de bank in 1971 van de hand te doen, want ‘de aardigheid was eraf’.⁶⁷ Men zag onvoldoende toekomst voor een zelfstandige, relatief kleine bank. Bank Mees & Hope koopt het aandelenpakket en draagt de bank in 1981 over aan de ABN Bank, waar Bank Mees & Hope sinds 1975 deel van uitmaakte.

Geljon (voormalig medewerker van het Economisch Bureau van Bank Mees & Hope en MeesPierson) deed onderzoek naar één van de voorgangers van Mees-Pierson, de Haagse bankiersfirma van Joodse oorsprong, Lissa & Kann.⁶⁸ Met name de rol van de bepalende directeur J.H. Kann (1872-1944) komt duidelijk naar voren. Deze J.H. Kann was van 1890 tot 1940 actief bij de bank en breidde de activiteiten verder uit naar emissies, onroerend goed en kredietverlening aan bedrijven. Door de overdracht in 1940 aan Hope & Co. kwam het bankierskantoor de oorlog door. Met de fusiebeweging van de jaren zestig kwam er in 1967 een eind aan het zelfstandige bestaan, en werd de bank geïntegreerd in de moederinstelling. Het is de verdienste van Geljon dat ondanks dat het resterende archiefmateriaal over dit kleine effectenhuis schaars is, hij via allerlei andere (familie) archieven veel informatie over de bank en haar leiders heeft verzameld. De geraadpleegde bronnen kan men terugvinden in het notenapparaat en het literatuuroverzicht.

Vanwege het 75-jarig bestaan bracht de Crediet en Effectenbank (thans CenE Bankiers geheten) in 1997 een gedenkboek uit.⁶⁹ De Crediet en Effectenbank is

65 H. Nicolai, *De Kingma-kroniek, of: Hoe een familiegeheugen meer dan tweehonderdvijftig jaar intact bleef* (Groningen, 1997).

66 *Ibidem*, 277.

67 *Ibidem*, 281.

68 P.A. Geljon, *Een zeer persoonlijk effectenhuis. Het Haagse Lissa & Kann 1800-1966*, (Amsterdam: NIBE-Bankhistorische reeks, 1998)

69 H. Stenfert Kroese (red./tekst), *75 Jaar CenE (Crediet en Effecten Bank): Persoonlijk, betrokken en alert* (Utrecht, 1997).

een echte Utrechtse bank, net als Vlaer en Kol indertijd, opgericht in 1922 door enkele Utrechtse notabelen als tegenreactie op de bankconcentratie in het begin van de twintigste eeuw. In de jaren zestig volgde een affiliatie met de NMB Bank. De bank behield echter haar eigen karakter en ontwikkelde zich tot bank voor de meervermogende particulier, de gezondheidszorg en vrije beroepen. In het boek wordt op beknopte wijze aandacht geschonken aan de algemene economische ontwikkeling en de bancaire bedrijfstak. Opvallend is verder dat een notenapparaat en literatuurlijst ontbreken. Wel is duidelijk dat een veelvoud aan bronnen is geraadpleegd als jaarverslagen, notulen van directievergaderingen, personeelsbladen, lezingen van directieleden van de bank alsmede interviews met voormalige personeelsleden.

Kredietverenigingen en middenstandsbanken

Stoffer (1986), voormalig lid van de Raad van Bestuur, heeft de ontstaansgeschiedenis van de middenstandsbanken welke leidde tot de NMB in 1927 in beeld gebracht.⁷⁰ Het boek, dat strikt genomen geen jubileumboek is, behandelt het driestromenland van neutraal, protestant en katholiek middenstandsbankwezen op een prettig leesbare wijze. Voor onderzoekers die zich op basis van deze monografie willen verdiepen in het middenstandsbankwezen ontbreekt helaas een duidelijke annotatie. Ook ontbreekt een breder kader van bancaire ontwikkeling waartegen het middenstandsbankwezen afgezet had kunnen worden. Toch is het boek een aanwinst omdat de geschiedenis van de middenstandsbanken nog niet eerder op een coherente wijze is beschreven.

De gedegen studie van Louwerens (1993) beschrijft de geschiedenis van de Crediet- en Depositokas, opgericht in 1868 op initiatief van het bankiershuis Vlaer & Kol.⁷¹ In het gedenboek wordt, en dat is tot die tijd geen usance, het ondernemersgedrag in het bankbedrijf uitvoerig beschreven. Verder wordt opnieuw aandacht geschonken aan de regionale bankgeschiedenis, in het bijzonder aan de nog relatief weinig bestudeerde historie van Vlaer & Kol, welke teruggaat tot 1691. Opmerkelijk is dat er wel een algemeen hoofdstuk is gewijd aan de economische en bancaire ontwikkelingen in Nederland in de negentiende eeuw, maar niet voor de twintigste eeuw. In de bijlagen zijn nog enkele figuren opgenomen met de balans- en winstontwikkeling. Helaas worden deze grootheden niet geconfronteerd met die van andere banken in de sector, de aandacht gaat bijna alleen uit naar de CDK en haar aandeelhouders. Het statistisch cahier van De Nederlandsche Bank met kwantitatieve gegevens over de financiële instellingen in Nederland van 1900-

70 J. Stoffer, *Het ontstaan van de NMB* (Deventer/Amsterdam: NIBE-Bankhistorische reeks, 1986).

71 M.M. Louwerens, *Honderdvijfentwintig jaar NV Crediet- en Depositokas, 1868-1993 – Van kredietvereniging naar algemene bank* (Amsterdam: NIBE-Bankhistorische reeks, 1993).

1985 had hiervoor voldoende aanknopingspunten geboden.⁷² Wel zijn een duidelijke annotatie en uitgebreide literatuurlijst opgenomen.

Coöperatief georganiseerde banken

Het gedenkboek ter gelegenheid van het vijftigjarige bestaan van de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Bank (1898-1948) is geschreven door twee auteurs. Prof. mr C. Weststrate nam de periode tot de Tweede Wereldoorlog voor zijn rekening, de periode daaropvolgend werd beschreven door Th.J. Visser, directeur van de Centrale Raiffeisenbank.⁷³ Uit de inleiding valt op te maken dat goed is nagedacht over de functie van een gedenkboek. Men poogt een juist en nauwkeurig historisch relaas te geven “dat de werkelijkheid zo getrouw mogelijk uitbeeldt” en derhalve meer waarde heeft dan “het populaire verhaal”.... “Een ‘officieel’ gedenkboek loopt gevaar te vervallen in de eigenaardigheid van een grafrede, welke gewoonlijk alleen het mooie en goede van de overledene vermeldt. De schrijvers van dit gedenkboek hopen, dat het onderkennen van dit gevaar hen ertoe in staat heeft gesteld eraan te ontkomen.”

Het omvangrijke boek is vooral een neerslag van de geschiedenis van de Raiffeisenbank aan de hand van de ontwikkeling van de diverse posten op de balans en resultatenrekening. De relatie tussen het landbouwkredietwezen en het agrarische bedrijf komt niet aan de orde. Eveneens wordt verzuimd het functioneren van de bank in verband te brengen met het economische klimaat. Op de vraag of “de boerenleenbanken enige betekenis voor de stoffelijke welvaart hebben gehad door een betere behandeling van haar credietnemers” wordt bevestigend geantwoord. Vanwege het vijftigjarige bestaan van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank Eindhoven (1898-1948) schreven Van Campen (directeur), Hollenberg (historicus) en Kriellaars (econoom) een gedenkboek.⁷⁴ In dit boek wordt de ontwikkeling van de boerenleenbankorganisatie beschreven in het licht van de ontwikkeling van de land- en tuinbouw. Er is voorzien in een degelijke bronnenvermelding. Het is echter opvallend dat ook hier een vergelijking met de ontwikkeling van de raiffeisenbankorganisatie ontbreekt. Op deze plaats wordt verder nog verwezen naar twee andere publicaties over het landbouwkredietwezen, te weten een bundel van opstellen ter gelegenheid van het zestigjarige bestaan van de Coöperatieve Centrale

72 *Financiële instellingen in Nederland 1900-1985: balansreeksen en naamlijst van handelsbanken*, DNB Statistische Cahiers nr. 2 (Amsterdam, 1987). De studie is wel gebruikt door de auteur ter aanvulling van enkele kwalitatieve gegevens.

73 *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarige bestaan der Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Bank te Utrecht 1898-1948* (Utrecht, 1948).

74 Ph.C.M. van Campen, P. Hollenberg en F. Kriellaars, *Landbouw en Landbouwkrediet 1898-1948 – Vijftig jaar geschiedenis van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank Eindhoven* (Eindhoven, 1949).

75 H.W.J. Bosman (red.), *Landbouw en bankwezen – Opstellen uitgegeven ter gelegen-*

Afbeelding 4: *Het rijdende bijkantoor van de Raiffeisenbank voor de kleinere plattelandsgemeenten.*

Collectie Rabobank Nederland

Boerenleenbank te Eindhoven in 1959, en het gedenkboek vanwege zestig jaar Coöperatieve Centrale Raiffeisenbank te Utrecht in datzelfde jaar.⁷⁵

De Vries kwam in 1973 met zijn eerste publicatie op het terrein van de bankgeschiedenis; er zouden er nog vele volgen.⁷⁶ Het gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijfenzeventigjarig jubileum van de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank en de totstandkoming van de Rabobank-organisatie in 1972 richt zich nagenoeg uitsluitend op de laatste vijfentwintig jaar daar de eerdere periode reeds uitvoerig is beschreven. De auteur kreeg onbeperkt opening van zaken ten aanzien van het verleden van de beide centrale organisaties. Uitgebreide aandacht is er voor de ontwikkelingen in de agrarische bedrijfstak, waaronder de landbouwpolitiek. De groei van het coöperatieve landbouwkredietwezen wordt door middel van de ontwikkeling van een aantal grootheden in diverse tijdvakken

heid van het 60-jarig bestaan van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank te Eindhoven; T.J. Visser, J.R. Haverkamp, *60 Jaren landbouw = 60 Jaren Krediet = 60 Jaren organisatie* (Utrecht, 1959).

⁷⁶ Joh. de Vries, *De Coöperatieve Raiffeisen- en Boerenleenbanken in Nederland 1948-1973 – Van exponent tot component* (1973).

gepresenteerd. Ook wordt de verhouding tussen de boerenleenbanken en de raiffeisenbanken enerzijds en de handelsbanken anderzijds uitgebreid aan de orde gesteld. Als gevolg van de branchevervaging in de jaren vijftig en zestig nam de concurrentie toe. De boerenleenbanken en raiffeisenbanken tenderden steeds meer naar algemene banken, met een breed pakket aan diensten, niet alleen gericht op de traditionele agrarische clientèle. Door De Vries wordt de branchevervaging op objectieve wijze vanuit zowel het gezichtspunt van de boerenleenbanken als van de handelsbanken belicht. Volgens de auteur moet men het misnoegen van het handelsbankwezen over de verbreding van het coöperatieve landbouwkredietwezen dieper terugvoeren tot “bekommernis over gezonde concurrentieverhoudingen en... de grondslagen van het coöperatieve landbouwkredietwezen.”⁷⁷ Dat ook de mening en het oordeel van de schrijver zelf aan de orde komen geeft aan, zo beargumenteert de Raad van Beheer en Hoofddirectie van de bank in het voorwoord, “dat dit werk veel meer is dan een kroniek van gebeurtenissen”.⁷⁸ De Vries had dus al in een vroeg stadium aandacht voor de wijze waarop gedenkboeken gestalte zouden moeten krijgen en de positie van de historisch-wetenschappelijk geschoolde auteur.

Vanwege het honderdjarig jubileum van de Rabobank in 1998 verscheen een jubileumboek van de hand van Sluyterman, Dankers, Van der Linden en Van Zanden, verbonden aan het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit Utrecht.⁷⁹ Dit boek is een goed voorbeeld van moderne bancaire geschiedschrijving gezien zowel de diepgang als de wijze van totstandkoming. De auteurs kregen een vrije inzage in de archiefstukken en steunden vooral op de notulen van de overlegorganen van Rabobank Nederland en haar voorgangers. Toch waren er ook belemmeringen. Zo is er bij de bank geen sprake van systematische archiefvorming door de gehele organisatie heen. Aangezien er van de plaatselijke Rabobanken weinig archiefmateriaal is ontsloten of beschikbaar is, beperkten de onderzoekers zich tot archiefonderzoek bij de centrale organisatie, Rabobank Nederland. Centraal staat de vraag of de bank door haar agrarische achtergrond en coöperatieve structuur anders is dan collega-banken. De auteurs hebben de draad echt opgepakt in 1948 (evenals het gedenkboek van De Vries) “omdat veel ontwikkelingen nadien zich beter vanuit het perspectief van een langere termijn laten beschrijven”.⁸⁰ Hierbij doelt men vooral op de diversificatie binnen het bankwezen en de financiële sector. De fusie van 1972 en de aanloop daartoe was nog niet eerder diepgaand onderzocht. In het boek wordt de rol van diverse directieleden bij het tot stand komen van de Rabobank-organisatie uitvoerig beschreven. Een

77 *Ibidem*, 192.

78 *Ibidem*, 7.

79 K.E. Sluyterman, J.J. Dankers, A.A.M. van der Linden en J.L. van Zanden, *Het coöperatieve alternatief – Honderd jaar Rabobank 1898-1998* (Den Haag, 1998).

80 Sluyterman et al., *Het coöperatieve alternatief – Honderd jaar Rabobank 1898-1998*, 10.

belangrijke aanleiding voor de fusie lag in de verscherpte concurrentie tussen de banken als gevolg van de branchevervaging. Deze concurrentie kwam vooral tot uiting in de vestigingspolitiek.⁸¹ De uitgave is duidelijk geschreven en voorzien van een uitgebreid notenapparaat. Er is aandacht voor de ontwikkeling van het bankwezen in het algemeen; dit in het perspectief van economische (waaronder de agrarische sector) en sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen. Een kleine tekortkoming bestaat hierin dat relatief weinig aandacht is besteed aan een kwantitatieve vergelijking met diverse concurrent-banken. Men volstaat met de indicatoren kosten en rentebaten als percentage van het balanstotaal afgezet tegen die van de ABN AMRO Bank.

Uniek aan de huidige Nederlandse bankstructuur, gezien de dominante concentratiebeweging, is het nog steeds min of meer zelfstandig voortbestaan van de regionale Friesland Bank. Bokma en De Hen schreven het gedenkboek over de periode vanaf de oprichting in 1913 tot 1988.⁸² Er wordt aandacht geschonken aan de financiering van de zuivelsector, maar men richt zich toch hoofdzakelijk op de ontwikkeling van de coöperatieve zuivelbank zelf. Vergelijkingen op bedrijfstakniveau en op individueel bankniveau ontbreken.

Algemene spaarbanken

De Nederlandse spaarbanken zijn ontstaan in de negentiende eeuw, vooral op initiatief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het belangrijkste doel was de bevordering van het sparen. De Nederlandse Spaarbankbond bestond in 1957 vijftig jaar; reden voor de uitgave van een gedenkboek.⁸³ De auteur Buning heeft verschillende functies binnen de bond bekleed, waaronder die van secretaris. Het begin van het spaarbankwezen omstreeks 1900 wordt in een aparte paragraaf aan de orde gesteld. Helaas was het vanwege tijdgebrek niet mogelijk een meer uitputtend historisch overzicht te verschaffen van het spaarbankwezen gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw. De bond en de relatie tot de individuele spaarbanken staat in de publicatie centraal. Op deze plaats wordt tenslotte nog gewezen op twee andere gedenkboeken over enkele relatief grote spaarbanken, de Spaarbank te Rotterdam en de Spaarbank voor de stad Amsterdam.⁸⁴ Zie verder het boek

81 *Ibidem*, 197.

82 A. Bokma en P.E. de Hen, *Meer dan geld alleen. Friesland Bank, 1913-1988* (Leeuwarden, 1988).

83 J.R.A. Buning, *Nederlandse Spaarbankbond 1907-1957 – Een halve eeuw spaarbankorganisatie* (Amersfoort, 1957).

84 J.H.W. Swellengrebel, *De Spaarbank te Rotterdam gedurende een eeuw 1818 – 6 mei – 1918* (Rotterdam, 1918); P.E.W. Lugt, *1918-1968: De derde halve eeuw van de Spaarbank te Rotterdam opgericht in 1818; Spaarbank voor de stad Amsterdam 1848-1948* (Amsterdam, 1948).

van Eizenga over de ontwikkeling van de spaarbanksector na de Tweede Wereldoorlog.⁸⁵

Rijkspostspaarbank en girodiensten

Ter gelegenheid van een halve eeuw PCGD, de in 1918 door de overheid opgerichte girodienst, verscheen een speciale pocketuitgave.⁸⁶ Deze is beter te karakteriseren als een uitgebreid sociaal jaarverslag dan een bedrijfsgeschiedenis. Vijfentertig van de zesentertig auteurs zijn afkomstig van de PTT! De bijdrage van de buitenstaander Van den Brink over de plaats van het bankwezen in het girale betalingsverkeer onderscheidt zich als enige doordat hierin een relatie met de ontwikkeling van het bankwezen in zijn algemeenheid wordt gelegd.⁸⁷ Andere nog niet genoemde studies waarin de Rijkspostspaarbank en girodiensten aan de orde komen zijn onder meer een samenvatting van de parlementaire discussie over de Rijkspostspaarbank door Veluwenkamp (1981), een publicatie van dezelfde auteur over de totstandkoming van de Postbank (1986) en de dissertatie van Schotsman over de structuur van de Postbank (1990).⁸⁸

*Overige krediet-/financieringsinstellingen*⁸⁹

Twee gedenkboeken over de Kas-Associatie bieden een goed overzicht van de ontwikkeling van de activiteiten van deze bank voor de effectenhandel, namelijk de studies van Emeis (1966) en van Van Dongen (1986).⁹⁰ Het boek geschreven door Van Dongen is rijk geïllustreerd, maar ontbeert wetenschappelijke pretenties, evenals Emeis. In tegenstelling tot Emeis komt bij Van Dongen wel de relatie tussen de kassiers en DNB aan de orde. Vooral in de periode kort na de oprichting van DNB speelde deze kwestie.

85 W. Eizenga, *De ontwikkeling van de spaarbanken na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: NIBE, 1985).

86 H. Reinoud, J.A. Hommel, G.F.J.A. Groen, A. Keyser, J.M. van Oorschot en J.P. Matthijsse (red.), *Een halve eeuw Postcheque- en Girodienst – Geschiedenis, plaats in het betalingsverkeer, werking en exploitatie, automatisering in technisch, sociaal en organisatorisch opzicht van de Postgiro* (Utrecht, 1968).

87 Dr J.R.M. van den Brink was destijds lid van de Raad van Bestuur van de Amro Bank.

88 J.W. Veluwenkamp, *De Rijkspostspaarbank 1881-1981: honderd jaar parlementaire discussie* (Hilversum, 1981); J.W. Veluwenkamp, *De totstandkoming van de Postbank* (Amsterdam, 1986); C.J. Schotsman, *De vormgeving van de Postbank, een bestuurlijk-organisatorisch probleem* ('s-Gravenhage, 1990).

89 Voor het effectenwezen wordt verwezen naar Joh. de Vries, *Een eeuw vol effecten. Historische schets van de Vereniging voor de Effectenhandel en van de Amsterdamse Effectenbeurs, 1876-1976* (Amsterdam, 1976).

90 M.G. Emeis, *Honderdzig jaar kassierderij*, (Amsterdam, 1966); C. van Dongen, *De Kas-Associatie onderweg, 1806-1986* (Amsterdam, 1986).

Figuur 2. *Indeling bankhistorische studies*

Niveau	Soort	Voorbeelden
<i>Bedrijfstak/bankwezen</i>	Overzichtsstudies, monografieën	Kymmell (1992, 1996: algemene banken 1860-1914)
	Dissertaties	Wijtvliet (1993: handelsbanken 1860-1914)
<i>Onderneming/bank</i>	Gedenk-/jubileumboeken	Handelsbanken/algemene banken: Mansvelt (1924), Brouwer (1946), Brugmans (1963), Jonker (1997), Stenfert Kroese (1997) Kredietverenigingen en middenstandsbanken: Louwerens (1993)
	Gedenk-/feestschriften	Coöperatieve banken: Weststrate en Visser (1948), Van Campen et al. (1949), De Vries (1973), Bokma en De Hen (1988), Sluyterman et al. (1998)
Monografieën	Algemene spaarbanken:	Buning (1957) Rijkspostspaarbank en girodiensten: Reinoud et al. (1968) Zie voetnoten 28 t/m 31 Stoffer (1986: middenstands banken/NMB 1900-1927), Geljon (1998: Lissa & Kann)
<i>Ondernemer/bankier (bankiersfamilie)</i>	Monografieën	Jonker (1994: Joodse bankiers) ⁹³
	Dissertaties	Nicolai (1997: Kingma)
	Ego-studies/ afscheidbundels ⁹⁴	Beyen (1968), Scheffer (1979), Mertens/ Rabobank (1983), Klarenbeek/Rabobank (1991), Verschuer/Rabobank (1993)

De dissertatie van Van der Werf (1988) beschrijft en analyseert de geschiedenis van de Bond voor den Geld- en Effectenhandel in de Provincie.⁹¹ Deze vertegenwoordigde van 1903 tot 1974 de provinciale geld- en effectenhandel. De ontwikkeling van de Bond wordt geplaatst in een breder kader van de ontwikkeling van het bankwezen en de effectenhandel (ook landelijk). Alhoewel hier dus geen sprake is van een bankhistorische studie *sec*, biedt de publicatie een goed inzicht in de ontwikkeling van met name het provinciale bankbedrijf, tot die tijd een genegeerd onderwerp van wetenschappelijke bedrijfshistorische studie.⁹²

In figuur 2 zijn de bankhistorische studies ingedeeld naar de eerder onderscheiden niveaus.

5. Slotbeschouwing en vooruitblik

Uit bovenstaand overzicht kan worden geconcludeerd dat het goed gaat met de (wetenschappelijke) bankgeschiedenis. De tijd van een intern tot stand gekomen gedenkschrift, niet gebaseerd op gedegen historisch onderzoek, ligt achter ons. Het bancaire gedenkboek is thans in mindere mate een ‘jubelboek’ en steeds meer een wetenschappelijk product. Toch is ook gebleken dat er nog steeds geen een-

91 D.C.J. van der Werf, *De bond, de banken en de beurzen. De geschiedenis van de Bond voor den Geld- en Effectenhandel in de Provincie (1903-1974) tegen de achtergrond van de ontwikkeling van het bankwezen en de effectenhandel in Nederland sinds 1814* (Amsterdam: NIBE-Bankhistorische reeks, 1988). Promotoren: prof.dr H.W.J. Bosman en prof.dr Joh. de Vries.

92 Zie ook D.C.J. van der Werf, ‘De organisatie van en het toezicht op het bankwezen en de effectenhandel in de provincie van 1815 tot 1975’, in: *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek* 5 (1988), 172-187; en *Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het vijf-en-twintig-jarig bestaan van den Bond voor den Geld- en Effectenhandel in de Provincie op 13 mei 1928* (1928).

93 J.P.B. Jonker, ‘In het middelpunt en toch aan de rand – Joodse bankiers en effectenhandelaren, 1815-1940’, in: H. Berg, T. Wijsenbeek en E. Fischer (red.), *Venter, fabriqueur, fabrikant – Joodse ondernemers en ondernemingen in Nederland 1796-1940* (Amsterdam: NEHA, 1994), 92-113.

94 J.W. Beyen, *Het spel en de knickers – Een kroniek van vijftig jaren* (Rotterdam, 1968). C.F. Scheffer, *Van bank naar bank – Herinneringen aan het bankwezen* (Eindhoven, 1979). De auteur was o.a. hoogleraar financiewezen en lid van de Raad van Beheer van de Rabobank. *Man en paard* (Utrecht: Rabobank Nederland, 1983), aangeboden aan C.G.A. Mertens bij zijn afscheid als voorzitter van de Raad van Beheer van Rabobank. Klarenbeek, H.J.A.E.M., *Een wonderlijk huis. Klare taal van Harry Klarenbeek* (Utrecht: Rabobank Nederland, 1991). *Een Rabobestuurder, Otto baron van Verschuer* (Utrecht: Rabobank Nederland, 1993): columns en toespraken van Verschuer, uitgegeven bij zijn aftreden als voorzitter van de Raad van Beheer.

duideligheid bestaat over de maatstaven waaraan wetenschappelijk gefundeerde jubileumboeken moeten voldoen. In deze verhandeling is een aantal factoren aan de orde gesteld. Het gaat dan om gehele/gedeeltelijke toegang tot archieven en vrijheid van publicatie, een duidelijke onderzoeksvraag met daaraan gekoppeld een theoretisch raamwerk, en een adequate annotatie. Dit is een uitwerking van algemenere maatstaven als validiteit, betrouwbaarheid en repliceerbaarheid. De mate waarin de academisch geschoolde bedrijfshistoricus hiernaar streeft is persoonsgebonden en bovendien mede afhankelijk van de mogelijkheden die de opdrachtgever biedt. In algemene zin kan worden gesteld dat de aandacht van de onderzoeker niet meer alleen is gericht op de individuele bank. Steeds meer wordt ook de plaats van de bank in het licht van de ontwikkelingen in de gehele bedrijfstak beschreven; dit vooral in kwalitatieve zin. De studie over de Rabobank is in dit opzicht een voorbeeld gezien de diepgang en wijze van totstandkoming.

Een opmerkelijk feit is dat in de meeste gedenkboeken de concurrentieverhoudingen maar beperkt of soms helemaal niet aan de orde komen. Van groot belang in deze is het eerder genoemde statistische boekwerk van De Nederlandsche Bank met daarin opgenomen de balansreeksen over de periode 1900-1985 en naamlijsten van handelsbanken.⁹⁵ Mijns inziens dient de academisch geschoolde bedrijfsgeschiedschrijver zoveel mogelijk te streven naar het trekken van vergelijkingen met andere bedrijven en het plaatsen van de onderneming binnen de ontwikkeling van de bedrijfstak. De ontwikkeling van de bedrijfsgeschiedenis is hiermee gebaat. Daarnaast ontbreekt in veel van de besproken literatuur een expliciet geformuleerde vraagstelling. Maar de laatste paar jaar is ook hier meer aandacht voor, met name in gedenkboeken waar universitaire onderzoeksinstituten zich aan verbinden. Opvallend is verder dat nog géén individuele onderzoeker is gepromoveerd op een gedenkboek over de twintigste eeuwse bankgeschiedenis. Het ligt binnen de huidige stand van zaken en de beschikbare literatuur ook meer voor de hand om een comparatief historisch onderzoek te verrichten als proeve van wetenschappelijke bekwaamheid dan een op zichzelf staande individuele studie.

Het tweede aandachtspunt was of de bestaande publicaties een goed beeld geven van de ontwikkeling van het bankwezen en van bepaalde categorieën van banken. Duidelijk is dat de Nederlandse bankgeschiedenis zich thans onderscheidt door de vele (historische) literatuur en het beschikbare archiefmateriaal. Vooral aan de handelsbanken en coöperatieve banken zijn veel publicaties gewijd. Ook is er geleidelijk meer aandacht voor regionale en lokale bankgeschiedenis.⁹⁶ Monografieën of gedenkboeken waarin op samenhangende wijze de geschiedenis van

95 *Financiële instellingen in Nederland*, DNB.

96 De speciale uitgaven van het ABN AMRO Historisch Archief, *De Bank in Den Haag – De geschiedenis van ABN AMRO in Den Haag* (Amsterdam, 1998) en *De Bank in Friesland – De geschiedenis van ABN AMRO in Friesland* (Amsterdam, 1998) zijn mooie aanzetten.

het spaarbankbedrijf of het middenstandsbankwezen wordt beschreven ontbreken echter nog. Daarnaast is nog relatief weinig bekend over de historie van de effectenbanken. Recentelijk krijgt ook de bancaire ontwikkeling gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw meer aandacht. Op deze plaats kan worden genoemd de te verschijnen studie van Van der Werf over de totstandkoming van de ABN Bank en de Amro Bank in 1964⁹⁷ en het gedenkboek verschenen in 1998 vanwege het honderdjarig jubileum van de Rabobank. Dit jaar staat ons nog een mooi jubileumboek te wachten vanwege 175 jaar ABN AMRO.⁹⁸ Behalve de geschiedenis op bedrijfstakniveau is er ook een begin gemaakt met de biografie van de ondernemer/bankier. Steeds meer worden beide ook met elkaar verweven, alhoewel 'entrepreneurial history' op zichzelf genomen voor het Nederlandse twintigste eeuwse bankwezen een nog redelijk onontgonnen terrein is. Ook de aandacht voor de bijdrage van het personeel in de ontwikkeling van het bankbedrijf komt er nog bekaaid af. Wat dat betreft zijn er nog voldoende mogelijkheden voor verder representatief bankhistorisch onderzoek.

97 D.C.J. van der Werf, *Het ontstaan van de Algemene Bank Nederland en de Amsterdam-Rotterdam Bank in 1964, een studie in fusiegedrag* (Amsterdam: NIBE-Bankhistorische reeks, 1999). Deze studie was bij de afronding van deze bijdrage nog niet verschenen.

98 Wellicht kan in dat kader meer licht worden geworpen op de geschiedenis van de Hollandsche Bank-Unie en haar voorgangers.